

OBSERVAȚII ASUPRA LEXICULUI PRIMULUI TRATAT ROMÂNESC DE BALNEOLOGIE (1821)

LILIANA SOARE
Universitatea din Pitești

1. Iluminismul aduce în prim-plan și interesul pentru utilizarea și aplicarea factorilor naturali de cură, pentru terapia balneară. Medicul român Vasilie Popp (1789-1842), cu studii universitare la Viena (1811-1817), cu un doctorat în Filosofie obținut în 1814 și unul în Medicină obținut în 1817, este autorul primei lucrări de balneologie elaborate în limba română¹.

Intitulată *Despre apele minerale de la Arpătac, Bodoc și Covasna și despre întrebuințarea acelorași în deschilinite patimi*, cartea apare în 1821, cu caractere chirilice, în 8-o, în tipografia lui Ioan Bart din Sibiu², fiind considerată prima lucrare științifică medicală românească originală³. Micul tratat balneologic al medicului Vasilie Popp (36 p.), în care se întâlnesc și câteva informații privitoare la climatul balneoclimateric al Ardealului, este destinat prezentării acțiunii profilactice și curative a apelor minerale și termale asupra omului, precum și tratării anumitor boli prin utilizarea sistematică și științifică a acestora⁴. Astfel, V. Popp descrie apele minerale din cele trei localități, vorbește despre bolile care pot fi tratate cu aceste ape și oferă sfaturi legate de alegerea adecvată a tipului de apă și a perioadei de utilizare.

Având ca motto „Omnium rerum initia parva sunt, sed progressibus suis usu reduntur maiora” (Marcus Tullius Cicero, *De finib[us]*), cartea debutează cu o prefață, *Cinstiți cetitori!*, elaborată în Brașov, la 15 aprilie 1820, și semnată „Al vostru gata spre slujbă, Auctorul” (p. II-IV), după care urmează șapte capitole: I. *Întroducere* (p. 1-3); II. *Cum și în câte chipuri lucrează apele minerale în trupul omului?* (p. 4-11); III.

¹ Până în 1821, mai apăruseră câteva lucrări despre zestrea hidrominerală a spațiului daco-român, dar acestea erau elaborate în latină, germană sau maghiară.

² Textul a fost editat de către Sextil Rusu: *Cea dintâi lucrare medicală în limba românească: despre „Apele minerale de Vasilie Popp”*, Cluj, Cartea românească, 1935.

³ V. N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962, p. 63.

⁴ Pentru o analiză detaliată, v. Eva Mârza, Iacob Mârza, *Elemente de balneologie la polihistorul transilvănean Vasilie Popp (1789-1842)*, în Ioan Marian Țiplic, Konrad Gundisch (eds.), *Sașii și concetățenii lor ardeleni. Studia în honorem Dr. Thomas Nägler*, Alba-Iulia, 2009, p. 405-412.

Despre puterea tămăduitoare a apelor minerale peste tot (p. 12-13); IV. *Ce trebuie făcut înainte de a merge la băi și în ce vreme trebuie mers* (p. 13-16); V. *Apa Arpătacului (Aqua acidula Arapatakiensis)* (p. 17-21); VI. *Apa de la Bodoc (Aqua acidula Bodokiensis)* (p. 22-26); VII. *Apa Covasnei (Aqua acidula Martialis Kovátfznensis)* (p. 26-36).

2. Textul vehiculează o bogată terminologie medicală, V. Popp fiind considerat unul dintre creatorii terminologiei științifice medicale în limba română⁵.

2.1. Terminologia de tip neologic cunoaște o pondere însemnată, fiind, în general, de proveniență latină și germană. Pe lângă **lexicul neologic general**: (*pământ*) *alcalicesc* (29), *aromate* (32), (*miros*) *aromaticesc* (16), *canal* (27, *canalul*, 23), *comoditate* (17), *comoție* „locomoție, mișcare” (34), *condițiile* (31), *considerație* (*nu poate veni în ~*, 23), *elastic* (19), *energhie* (8), (*statul*) *fisicesc* (18, ~ *al aceștii ape*), *fundament* (25), *graduri* (4), *inscripții* (28, *înscrispții*, 2), *mathesisul* „știință” (16), *ape minerale* (3), *mineri* „minerale, apă în a cărei soluție se găsesc săruri, gaze, substanțe radioactive” (35), *modă* (14), *ohra* „ocru” (23), *periferie* (27), *poeta* (1, *poetă*, 3, *poetele*, m., pl., 1), *positiv* (7, 9), *prețipitat* (18), *prințip* (19, *prințipele*, 24), *recomenda* (3, *recomânda*, 8), *recupărarea (sănătății)* (1, 31, *și-au răcupărat sănătatea*, 2), *reguli* (32), *sistema* (~ *nérvelor*, 10, ~ *pulmânilor*, 25), *speriința* (12), se constată prezența unui vocabular medical specializat pe subdomenii: **termeni medicali generali**: *constituția* (~ *bolnavului*, 15), *hectică* (25), *hronică* (*hronice*, 25), *reproducția* (30); **profesii, specialiști**: *apotecari* (24), *doctor* (14, *doftor*, 14), *spețitari* (24); **anatomie**: *arteria* (11, *arteriile*, 11), *pori* (9); **fiziologie**: *absorbția* (24), *apetitul* (34), *excrețiile* (24), (*oameni*) *poliholicoși* (31 < *policolie* „producere de fier în cantitate prea mare”), *perspirația* (9), *polluții* (30), *pulsul* (7, 10, 11), *vase limfaticești* (7); **simptomatologie**: *colică* (25), *secreția* (24, *secrețiile*, 24), *temperatura* (4); **medicină internă (boli interne)**: *catar* „gripă” (10), *cataruia* „cataroi, apoplexie” (34), *conghestii* (24), *ghiht* „artrită” (25), *podagrie* (25); **medicină curativă**: *cura* (17, 31, 34), *dietetică* (*dietetica*, 31); **farmacologie**: *mixtură* (20); **neurologie, psihiatrie, psihologie**: *ipohondrie* (21, 25), *melanholie* (21, 25), (*oameni*) *melanholicoși* (31), *misantrop* (35), *temperamentu* (15).

O categorie aparte o constituie termenii fizico-chimici, ce apar glosați prin echivalente latinești: *galița de fier (Sulphas Martis, Vitriolum Martis)* (29), *pământ de var împreunat cu acest spirt (carbones calcis)* (23), *sare comună (Murias Sodae)* (29), *sare de mijloc (Sal medius terrestris)* (20), *sări minerale alcalina sau soda (Soda)* (23), *sodă (Soda)* (20), *sodă curată (Soda pura)* (29), *spirit mineral (Spiritus mineralis)* (19).

Lexemele neologice sunt însoțite de **calcuri lexicale** de structură semantică: *acrițe* „acid” (19, v. și *acre*, 32), *bold* „instinct” (7,9), *curgătoriu* „fluid” (18), *luni*

⁵ V. Bologa, *Ardelenii și începuturile medicinei românești*, în *Transilvania*, LXXIII, 1942, nr. 7-8, p. 9.

„menstre” (21, 25, 30), *matcă* „uter” (25), *vasă sugătoare* „limfatice” (7) și morfematică: *destupătoare* „dezobstruant” (21), (*oameni*) *sângeroși* „sanguinic” (11, 31), *simțitor* „sensibil” (16).

2.2. Având în vedere tradiția de care se bucură medicina populară, conservată prin foclor până astăzi, **terminologia populară** este mai bine reprezentată în componenta **bolilor** numite *patimi* (3, 25) sau *beteșuguri* (25), pentru care cei *bolnavi* (3) sau *pătimași* (12) au la dispoziție diverse *leacuri* „medicamente” (31) sau *mijlociri tămăduitoare* „tratamente curative” (11). Acestea sunt exprimate prin lexeme ori sintagme terminologice ce vădesc dificultatea întâmpinată de autor în procesul de identificare și denumire a afecțiunilor: *acrimea stomahului* „aciditate gastrică” (21), *amețală* (25), *aplecare spre somn* „somnolență” (8, v. și *tragere spre somn*, 10), *aplecarea spre scuiparea sângelui* „hemoptizie” (26), *astupături în pânțele* „constipație” (25), *asudare largă* „hiperhidroză, transpirație excesivă” (10), *beteșuguri îndelungate* „boli cronice” (30), *curgerea sângelui* „hemoragie” (9, 30), *dureri la cap* „cefalee” (34), *friguri* „febră” (25), *greutate la piept* „astm, dispnee” (11), *împiedicarea lunilor la fâmei* „amenoree” (25), *încuietură* „constipație” (21), *întărituri* „indurații” (31), *patimile pieptului învechite* (25), *puroiu* (26), *răceală* (10), *scuipat mult* „hipersalivație, sialoree” (30), *slăbiciune* „debilitate, cașexie” (30, *slăbiciunea peste tot*, 30), *trânji* „hemoroizi” (25), *tusă* (25), *urdinarea îndelungată* „diaree cronică” (30).

Termenii populari sunt mai rari în componenta privitoare la **părți ale corpului**: *căile udului* (19), *fiare* (25), *ficat* (25), *gâlci* (25), *mațale* (31), *măruntăi* „viscere” (31), *organele mistuirii* (19), *piale* (25), *piept* (25), *pulmânile* (26), *splină* (25), *stomah* (19, 26), *trunchi* (7) sau la **procesele fiziologice**: *îmblarea sângelui* „circulație” (24), *lăpdarea udului* „urinare” (7), *mistuirea* „digestie” (30), (*legumi greu*) *mistuitoare* „digerabile” (32), *nemistuire* „indigestie” (35), *răsuflarea* „respirație” (7), *sudori de noaptea* „transpirație nocturnă” (30), *sugere* „absorbție” (7).

Numeroși termeni și sintagme terminologice preponderent populare ce denumesc afecțiuni sau procese fiziologice sunt însoțite de echivalentul lor latinesc, mai rar grecesc: *arină și piatră (Lithiasis)* „litiază biliară” (25), *asămânarea (assimilatio)* „aimiliație” (30), *astupături (infaretus, εμφοραχίς)* „obstrucție” (31), *curgerea albă (Leucorrhoea)* „leucoree” (30), *gălbinarea fetească (chlorosis)* „cloroză, anemie feriprivă” (30), *ghiht (Arthritis)* „artrită” (25), *greutatea răsuflării (asthma)* „astm” (25), *încuietură (obstipatio)* „constipație” (21), *înmulțirea veninului sau fierii* „policolie” (*Polychalia*) (21), *întăritoarele ficatului* „indurația ficatului” (*indurationes Haepatis*) (21), *întărituri la măruntăi (Indurationes viscerum)* (31), *să mistuiesc greu (aegre digestibilia)* (32), *neaverea lunilor (amaenorrhoea)* „amenoree” (30), *nerodire (Sterilitas)* „sterilitate” (30), *oftică (Phthisis)* „ftizie, tuberculoză pulmonară” (26), *oprirea lunilor la fămăi (amaenorrhoea)* „amenoree” (21), *oprirea udului (Stranguria)* „retenție urinară” (21), *patimile matcii (uterus)* (25), *podagrie (Podagra)* (25),

slăbiciune directă (*debilitas directa*) „cașexie” (30), *trânji flegmaticoși* (*Haemorrhoides pituitosa*) „hemoroizi cronici” (21), *vărsarea hronică* (*vomitus chronicus*) „vomă” (25).

2.3. De altfel, foarte des autorul apelează la autoritatea limbii latine, uneori și germană, pentru a dubla sau explica lexemele și îmbinările de cuvinte românești: *apa cea vestită ce să numește Selteanservasser, Seltenserwasser, Aqua Selterana* (24), *Băile calde să pot întrebuința și de jumătate* (*Semicupia*) *sau când cineva își bagă trupul numai de jumătate în baie sau până la buric* (10), *băi de picioare* (*Pediluvia*) (10), *Căldura e o condiție sine qua non, fără care nu să pot întrebuința băile* (16), *ce sânt acre* (*acida*) (32), *ce încălzesc* (*calefacientia*) „calefacție” (32), *curgerea sângelui din lăuntru în afară sau cum zic doctori[i]: a centro ad peripheriam* (9), *leacuri foarte tari și iuși* (*Remedia summe Stimulantia*) (11), *putere curățitoare* (*cathartica*) și *destupătoare* (*deobstruens*) (21). Apar însă și un lexem grecesc glosat prin cuvinte românești: *Αποπλεξία* (*catarua, guta*) (11) și unul căruia nu i se oferă echivalentul românesc: *sânt supuși φλοζοσι* „flogoză, inflamație” (31). În ceea ce privește interdicția de vocabular în denumirea bolilor, des întâlnită în epoca veche a scrisului medical românesc, autorul folosește o sintagmă prin care denumește eufemistic bolile venerice; aluzia mitologică la zeița dragostei, Afrodita, devine sursă pentru denumirea livrescă a bolii: *desfătarea peste fire a Afroditei* (30).

2.4. Puține structuri explicative apar integrate în text: *bold pozitiv sau adăogătoriu* (7, 9), *ohra sau pământul cel roșu* (23), *periferia* (*ținutul*) (29), *speșiari* (*apothecari*) (24), *stihiile sau elementele* (14). Cel mai adesea, acestea sînt plasate ca note ample în subsolul paginii. Acest tip de glosare este relevant pentru momentul de început al dezvoltării aparatului critic, al elaborării științifice a textelor după norme specifice. Notele se constituie, în majoritatea lor covârșitoare, în definiții ale termenilor utilizați în corpul lucrării, fiind extrem de interesante și din perspectiva mecanismelor utilizate în elaborarea definițiilor. Unele învederează o gradăție de la simplu la complex a informațiilor, însoțite de explicații și exemplificări (uneori foarte ample). Limbajul este accesibil, cu scopul precizării sensului unor termeni necunoscuți sau insuficient cunoscuți și al facilitării însușirii lor:

Temperatura să zice acea însușire a apelor prin care să arată întru acéleși desclinirea în câtu-i pentru căldură sau răceală. Așa, când o apă e mai caldă sau mai réce decât cealaltă, să zice a avea o temperatură mai caldă sau mai réce. (4); **Organele sugerii** sânt desclinite vasă sugătoare care să numesc și vase limfacticești; acéstea au capetele sale peste tot trupul, atâta dinlăuntru, cât și din afară; după aceea să lungesc în nescari canale înguste până ce capătă un diametru mai mare și apoi, adunându-să într-un trunchi toate, améstecă adunatele umezeli cu sângele. Această sugere ce să află în toată periferia trupului nostru pe lesne să poate dovedi: multe leacuri tari, atingându-să de trup, numaidecât să sug de vasele aceluiși și tocmai aceeași lucrare fac care ar fi făcut de ar fi fost primite pe dinlăuntru. Așa, lăcuitori din clime umezoasă rar și foarte puțin beau, precum în Iamaica și Antile, fiindcă trupul lor

prin zisele vase limfaticești trag îndestulată umezală din aer. Aceasta adeverează și corăbiarii, carii, prin scaldarea în mare, își stâmpără setea. Supt baia caldă, într-un ceas să poate suge un punt de apă. (7-8); **Arteria** e vână sau un canal pielos, vânjos, rătundă și care bate, cu ramuri fără număr întins în tot trupul; aceasta primște sângele din inimă și-l il duce în toate părțile. (11); Acest **spirit** e acea parte a apelor minerale care dă lor cea mai mare lucrare atâta din sine, cât și prin un prințip ce are în sine și în care cealalalte părți să topesc. Acest spirt ca o acrime blândă întărită părțile trupului spre lucrare; fără acest spirt ar fi apa nu altceva decât un păhar de apă grea. Prin aceasta să face apa proaspetă, cu desfătare, cu putere pătrunzătoare. Prin aceasta lucrează bine în stomah. Aceasta face de și după mai multă beutură nu să îngreuie stomahul. Întărește organele mistuirii și căile udului, cu putere noaoă le înnoiaște și scoate prin acélea multe materii aducătoare de patimi. Acest spirt e foarte elastic și degrab fuge din apă, pentru acéia e bine a să întrebuița acest féliu de ape lângă izvor, că, prin ducerea departe, partea cea mai mare să răsipéște. (19).

Alte note-definiții oferă în plus informații etimologice (de regulă, echivalente latinești și grecești, dar și franceze ori maghiare) despre cuvintele definite, ca mijloc de impunere în limbă a unor termeni specializați:

Thermometru iaste un instrument cu care să măsură căldura, de la cuvântul grecesc Θέρμη “căldură” și Μέτρον “măsură”. Sânt mai multe féluri de acestea instrumenturi. Unele sânt din lucruri vârtoase făcute, precum acela ce l-au aflat Vedgwood (Wedgwood) din lut și care să zice Πυρομέτρον. Altele sânt cu lucruri curgătoare făcute, precum acela ce să zice la franțozi Thermomètre centigrade. Altul e care l-au aflat Reaumur (Reamur) și altul care l-au aflat Farenheit (Fahrenheit) care și noi îl întrebuițăm. (4-5); **Perspirația** (Perspiratio, Διαφόρεσις) iaste cea mai subțire abureală care, prin pori sau găurițele céle nevăzute ce sânt în trupul nostru, întins iase, prin care nu numai multe umezeli netrebuincioase ies din trup; dar și pialea totdeauna are o umezală delicată, prin care să ține și crește simțirea. Această abureală măcar nu să véde, totuși să poate dovedi așa, puind mâna, măcar cât de curată, pe oglindă sau altceva poleit, îndată să véde cevași ud pe acelea trupuri și arată această abureală nevăzută. (9-10); **Prețipitat** (Praecipitatum) iaste o aruncătură la fund în vasă, în care să ține ceva curgătoriu, precum sânt drojdiile în vin. (18); **Gran** (granum) sau grăunț iaste cea mai mică măsură la speșiari (apothecari); într-un punt de spețerie sânt 5760 de granuri. (24); **Secreția** (Secretio) să zice acea lucrare în trupul nostru când, din célea ce mâncăm și bem, să alége ce e spre ținerea trupului de o parte și célea ce nu sânt de folos, de alta. Când să lapădă céle de prisos, acea lucrare să zice excreție (excretio) sau lăpădare. (24-25); **Reproducția** (Reproductio) iaste acea lucrare în trupul nostru care, din célea ce mâncăm și bem, ce au fost pierdut trupul, iarăși să pune la loc. (30); Acéste ape, despre care am scris eu, să numesc de obște **borbiz**, de la cuvântul unguresc **bor** (bor), „vin” și **biz** (viz), „apă”. Pentru că acéstea ape au ceva asămănare cu vinul. Eu le-am numit ape minerale și socotesc că nu fără

fundament, fiindcă așa le-au numit și le numesc toate națiunile luminate de la înțelesul limbii latinești Aquae minerales și de la natura lor, fiindcă nu toate au gustul vinului, dar toate sânt amestecate cu mineri. (35)

Mai rar, în subsol sunt plasate explicații suplimentare: *Iraclie (Hercules) la greci să numea și Αλεξικακος, izgonitoriul rélelor (boalelor) și supt acest nume să află și inscripții grecești: ΘΕΩΙ Α ΛΕΞΙΚΑΩΙ. La Gruter. Inscriptiones Orbis Romani (3); În boltitura aceștii **filigorii** să află multe inscripții. În partea despre răsărit sânt: în limba ungurească, nemțască, săsască și mai în jos să véde un hronisticon în limba latinească: InsCripta haeC, DVM fons gnarostatt VnareCepIs. În partea despre amiază-noapte să cetesc: în limba croatică, polonicească, rusască și bohemicească. În partea spre amiază-zi în limba grecească, turcească, țigănească și jidovească. Iară spre apus: în limba latinească, gallicească, italienească și românească. (28); **Galitca de fier** e făcută din acrime de pucioasă (acidum Sulphuricum) și din fier curat. Pentru acéia, tot acelési și încă și mai bune lucrări putem a aștepta ca de la fier. (29)*

2.5. Serii sinonimice în care intră atât lexeme, cât și sintagme sunt relativ numeroase în acest text de proporții reduse și dovedesc încercările autorului de a găsi cel mai potrivit termen: *absorbție – sugere; aplecare spre somn – tragere spre somn; astupături în pânțele – încuietură; boale – réle – patimi – beteșuguri; catar – răceală; cataruia – guta; excreție – lăpădare; greutate la piept – greutatea răsuflării; împiedicarea lunilor la fâmei – oprirea lunilor la fămăi – neaverea lunilor; întăritoare – întărituri; perspirație – abureală; pori – găurițele céle nevăzute; secreții – umezeli; (vase) sugătoare – limfaticești; spejiari – apothecar.*

3. Trimiterile la alte surse au rol de argumentare și demonstrație. Discursul științific al eruditului autor conține argumentații convingătoare din perspectivă culturală, având în vedere numeroasele citate în latină din Seneca, Claudius Claudianus ori Casparus Collinus⁶, dar și în greacă, din Homer. Al treilea capitol, *Despre puterea tămăduitoare a apelor minerale peste tot*, are drept motto un citat din Fourcroy⁷: *L'Experience seule peut fournir des connoi sances exactes sur le propriétés d'une eau minerale; elle seule peut faire connoitre les bons effets qu'on a lieu d'en attendre dans telle ou telle maladie* (12). Un citat din franceză ne întâmpină și pe pagina următoare: *Il est même utile d'observer que les eaux minerals ne conveniennent point, à toutes les maladies, ni à tous les degres de ces mêmes maladies. Il n'est pas moins utile de remarquer qu'elles ne sauroient être administrées à tous les Sujets, ni devenir salutaires dans tous les temps* (13), citat care beneficiază de o notă explicativă în subsol: "I. L. Alibert, în cartea sa ce să numește: *Nouveaux Elemens de Thèraputique*, tom II, foaia 167. Această carte învățată spre ajutorul mieu prietinște mi-o au împărțășitu-o C. D. și doftor Serafim Urecion, deschilinat al mieu spre acestea îndemnătoriu (13-14).

⁶ Autorul lucrării *De Sedunorum thermis et aliis fontibus medicatis liber* (1574).

⁷ Antoine François, conte de Fourcroy (1755-1809), chimist francez.

4. Micul tratat de balneologie scris de către V. Popp are o importanță specială pentru cunoașterea primei etape din istoria balneologiei românești, dar și pentru istoria medicinei românești, contribuind la îmbogățirea inventarului său de termeni. Acesta este scris într-o limbă fluentă, presărată cu unele expresii populare, dar păstrând precizia și claritatea stilului științific. Terminologia neologică este bogată, iar majoritatea termenilor sunt corect adaptați sistemului fonetic și morfologic al limbii române. Componenta populară este foarte interesantă mai ales din perspectiva îmbinărilor de cuvinte ce se constituie în autentice sintagme terminologice. Apelul la echivalente latinești și grecești (uneori și germane, franceze ori maghiare) sau menționarea și citarea unor autori și lucrări din literatura străină, modalitățile variate de definire a termenilor noi reprezintă tot atâtea încercări de legitimare a discursului științific.

BIBLIOGRAFIE

- Bologa, V., *Ardelenii și începuturile medicinei românești*, în *Transilvania*, LXXIII, 1942, nr. 7-8.
- Mârza, Eva, Mârza, Iacob, *Elemente de balneologie la polihistorul transilvănean Vasilie Popp (1789-1842)*, în Ioan Marian Țiplic, Konrad Gundisch (eds.), *Sașii și concetățenii lor ardeleni. Studia în onoare Dr. Thomas Nögler*, Alba-Iulia, 2009.
- Ursu, N. A., *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962.

REMARKS ON THE VOCABULARY OF THE FIRST ROMANIAN BALNEOLOGY TREATISE (1821)

Abstract

This study aims at investigating the vocabulary of the first balneology text written in Romanian, which holds a special place in the history of Romanian medicine, greatly contributing to the enrichment of its terminology. The author describes the two parts of the lexicon: the neological one and the old, folk one. The neological lexicon is rich, with most of the terms correctly adapted to the phonetic and morphologic system of Romanian. The old, folk lexicon is very interesting, especially due to word combinations which represent authentic terminological collocations. The synonymic series are numerous and they prove the attempts of the author to find the most adequate terms in rendering the new notions. Most of the explanatory structures are placed at the bottom of the page, as footnotes, being, in fact, definitions of the new scientific terms.

Key-words: *balneology, explanatory structures, lexicon, synonymic series, terminology.*